

5. ՏՐԴԱՏ ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՀԻ ԹԵԿՆԱԾՈՒ

Պարթևներին նոր հզորացումը Վաղարշ Ա-ի օրոք: Այս ժամանակամիջոցում, Արտավան Գ-ի մահից հետո սկսված գահակալական կռիվները պարթևների մոտ վերջանում են: 51 թվականի կեսերին մահացել էր Գոտարզը (Գոգերձը), և նրան հաջորդեց Վոնոն Բ-ը, որը Արտավանի եղբայրն էր և նստած էր Ատրպատականի գահի վրա: Վոնոն Բ-ը պարթևական գահի վրա մնաց նստած ընդամենը մի քանի ամիս և մահացավ, թողնելով երեք որդի՝ Վաղարշ, Բակուր և Տրդատ եղբայրներին: Վերջին երկուսի՝ Բակուրի և Տրդատի, համաձայնությամբ իր հորը՝ Վոնոն Բ-ին պարթևական գահի վրա հաջորդեց ավագ որդին՝ Վաղարշ Ա-ը (51—75 թթ.): Սա պարթև Արշակունիների դինաստիայի ամենաուժեղ և ամենաեռանդուն պետական ու զինվորական գործիչներից էր: Սրա ժամանակ Պարթևստանը նորից հասնում է իր հզորության գագաթնակետին:

Վաղարշ Ա-ի ժամանակ մեծ շարժում է սկսվում հունականության դեմ, նույնիսկ աշխարհագրական անունների բնագավառում: Այսպես, օրինակ, «Ալեքսանդրիա Արաբոզիայի» քաղաքը սկսվում է անվանվել տեղական՝ «Փանշվեյ» կամ «Անտիոքիա Մարգիանան» այնուհետև կոչվում է տեղական «Մարվ» անունով և այլն: Պարթևական դրամների վրա հունարեն գրությունները փոխարինվում են պարթևականով՝ տեղական արամեական գրի տառատեսակներով:

Նույն այդ ժամանակ մեծ հետաքրքրություն է առաջ գալիս դեպի ժողովրդական ավանդությունները, էպոսը, երգերը և բանավոր գրականությունը:

Վաղարշ Ա-ի օրոք գրի են առնվում «Ավեստայի» կարևոր մասերը, կազմվում նրա առաջին խմբագրությունը: Հետագայում տեղի է ունենում սրանց կանոնացումը և վեր է ածվում «ղրադաշտականության»՝ իբրև որոշ կրոնական համակարգի, որը այնուհետև դառնում է պետական կրոն: Օրեցօր հզորացող մագդեական կրոնի՝ զրադաշտականության կենտրոնն են դառնում Ատրպատականի մայրաքաղաք Գանձակը (այժմ՝ Լալան գյուղը)⁸³ և Ֆրասապան կամ Գիշը (արաբական աղբյուրների Ջիշը կամ Շիզը)⁸⁴:

Վաղարշ Ա-ը նույնիսկ փորձ արեց իր մայրաքաղաքը հելլենացված Տիգրոնից փոխադրել Եփրատի աջ ափին հիմնադրած Վոլոգեսակերտ (Վաղարշակերտ) քաղաքը, որտեղ ժամանակի ընթացքում պիտի փոխադրվեր Պալմիրայի միջազգային առևտուրը, սակայն հաջողություն չունեցավ⁸⁵:

Վաղարշ Ա-ը, իբրև խոշոր պետական գործիչ, իր եղբորը՝ Բակուրին, նշանակեց Ատրպատականի թագավոր, իսկ Տրդատին որոշել էր թագավորեցնել

⁸³ Այստեղ էր գտնվում «ղբագինս Հրատին Մեծի, որում Վշասպն կռչին» (տե՛ս «Սեբեոսի եպիսկոպոսի Պատմություն», Երևան, 1939, էջ 93):

⁸⁴ Համաձայն Մովսես Կաղանկատվացու տեղեկության (Բ, Ժ), այս «Գայշ աւան»-ում ամբողջներ կային և շոգ ամիսներին պարսից թագավորների կողմից այն ընտրված էր իբրև հովանուն ու առողջարար վայր և գտնվում էր Մարաստանի սահմաններում (տե՛ս Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմություն Աղվանից աշխարհի (աշխարհ. թրգմ., Երևան, 1965, էջ 100):

⁸⁵ Տե՛ս Մ. Բ. Массон, Народы и области южной части Туркменистана в составе Парфянского государства, «Труды ЮТАКЭ», т. V, Ашхабад, 1955, էջ 14—15:

Հայաստանում, որով պիտի իրագործվեր Արտավան Գ-ի ծրագրերը՝ Հայաստանը դարձնել պարթևական երկրորդ թագավորություն և դրանով իսկ ամրապնդել այնտեղ պարթևների քաղաքական ազդեցությունը:

Տրդատ Ա Արշակունու թագավորումը Մեծ Հայքում: Հայաստանում հռոմեացիների վարած քաղաքականության հետևանքով ծայրահեղ դժգոհություն էր տիրում նրանց դեմ: Հենց այս հանգամանքը օգտագործեց Վաղարշ Ա-ը:

Տակիտոսը հաղորդում է, որ Վաղարշը (Վաղարշը) կարծում էր, որ հասել է առիթը հարձակվելու Հայաստանի վրա, որը իր նախնիների տիրապետության տակ էր⁸⁶ և որին տիրում է օտար թագավորը՝ շնորհիվ զազրելի արարքի⁸⁷:

Պարթևների այս քաղաքական ծրագրի իրագործումը լրիվ համապատասխանում էր Հայաստանում տիրող տրամադրություններին՝ ծայրահեղ ատելություն դեպի Հռոմը և համակրանք պարթևների հանդեպ: Հայաստանի հայրենասեր վերնախավի պահանջը՝ Փոքր Հայքի թագավոր Կոտիսին նշանակել Մեծ Հայքի թագավոր, փաստորեն մատնվում է անհաջողության: Եթե Հռոմի ժերակույտը Կոտիսին նույնիսկ ճանաչել է Մեծ Հայքի թագավոր, ապա այդ ունեցել է ձևական բնույթ: Բավական էր Հռոմից նոր ցուցում ստանալ, որպեսզի նա հրաժարվեր Մեծ Հայքի գահից և լքեր հայ ավազանուն, որը պայքարում էր վերստին թագավորած Միհրդատի, ապա Հռադամիզդի դեմ: Ահա այս հանգամանքներն էին պատճառը, որ հայ ավազանին, որին Վաղարշ Ա թագավորը խոստանում էր երկրում կայուն իշխանություն ստեղծել, վճռականորեն անցավ պարթևների կողմը: Հայ հայրենասերների հիմնական մասի անցումը պարթևների կողմը Տակիտոսը ուզում է բացատրել նրանով, որ «հայերը տեղադրությամբ և բարքերի նմանությամբ պարթևներին ավելի մոտ էին կանգնած և խառնված էին նրանց հետ ամուսնություններով»⁸⁸: Սակայն հայերի պարթևական կողմնորոշման հիմնական պատճառը այս չէր, այլ այն, որ Վաղարշ Ա-ը կարողացել էր վերջ տալ գահակալական կռիվներին:

Տրդատին թագավոր նշանակելու լուրը Հայաստանում ցնծությամբ է ընդունվում: Երբ Տրդատը, պարթևական զորքի գլուխ անցած, 52 թվականին մտնում է Հայաստան, երկրի գլխավոր քաղաքները՝ Արտաշատն ու Տիգրանակերտը, հոժարակամ հանձնվում են նրան: Հռադամիզդը մաղապտոժ փախչում է Իգերիա—Վրաց աշխարհը, իր հոր՝ Փարսման Ա-ի մոտ:

Տակիտոսի ասելով ռեադամիստին չէր մնում այլ միջոց, քան ապավինել ձիերի արագավազությանը⁸⁹: Արագավազ ձիեր հեծած՝ շտապում էին Արտաշատից հեռանալ ինքը՝ Հռադամիզդը, և իր կինը՝ Զենոբիան, որը հղի էր: Սուկալի ցավեր զգալով և վախենալով, որ կընկնի թշնամու ձեռքը և անարգանքի կմատնվի, նա աղաչում է իր ամուսնուն, սպանել իրեն: Հռադամիզդը ստիճազդեցության տակ և անծանոթ շլինելով հանցագործություններին... մերկացնում է ակինակը (արևելյան թուրը) և վիրավոր կնոջը քարշ է տալիս Արաքսի

⁸⁶ Հստ երևութին, նկատի ունի Արեմենյանների տիրապետությունը Հայաստանում:

⁸⁷ Tacit., Annal., XII, 50:

⁸⁸ Տակիտոս, հայերեն թարգմ., էջ 73: Tacit., Annal., XII, 34:

⁸⁹ Նույն տեղում, Tacit., Annal., XII, 51:

ափ ու հանձնում գետին, որպեսզի նույնիսկ մարմինը տարվի, հեռանա: Ինքը գլխապատառ սլանում է հայրենական թագավորությունը՝ Իբերիա: Սակայն հովիվները տեսնելով դեռ շնչող մարմինը, փրկում են Ջենորիային, «կապում են նրա վերքը և գործադրում են գյուղական դեղամիջոցներ. անունը և արկածը իմանալուց հետո տանում են նրան Արտաքսատա (Արտաշատ) քաղաքը. այնտեղից հասարակական ծախքով կինն ուղարկվում է Տիրիդատի մոտ, ընդունվում է սիրալիր և ապրում է թագավորական կենցաղով»⁹⁰: Տրդատի արքունիքում էր ապրում հղի Ջենորիան, երբ ազատվեց և արու զավակ ունեցավ: Վրացական աղբյուրների համաձայն, Հռադամիզդ-Ռադամին թագավորեց երեք տարի և մահացավ, թողնելով մեկ տարեկան արու զավակ, որի անունն էր Փարսման⁹¹: Վրացական աղբյուրների այս տեղեկությունը վերաբերում է Հռադամիզդի թագավորությանը Մեծ Հայքում, որը տեղի է մոտավորապես երեք տարի (51—54 թթ.) և այդպիսով, իմանում ենք, որ Ջենորիայից ծնված զավակի անունն էր Փարսման, որը հետո թագավորեց Վրաց աշխարհում իբրև Փարսման Բ (100—114 թթ.):

Գալով վրացական արքունիք, Հռադամիզդը երկար չի մնում հայրենիքում և նոր ռազմական ուժով գալիս է Հայաստան՝ Տրդատին հեռացնելու մտադրությամբ, և այդ հաջողվում է նրան: Դաժան ձմեռը, պարենամթերքի պակասությունը և բռնկված ժանտախտը պարթևներին ստիպում են նահանջել: 53 թվականին ներխուժելով Հայաստան, նա վերադարձնում է իր գահը, ըստ երևույթին, կնոջն ու որդուն: Հռադամիզդը ժողովրդի հետ վարվում է «ավելի դաժանորեն, քան առաջ, որպես դավաճանների, որոնք առաջին իսկ հարմար առիթին կարող են նորից ընդվզել»: Սակայն նա երկար չի վայելում իր հաղթանակի պտուղները: 54 թվականին ժողովուրդը ապստամբում է և զենքը ձեռքին պաշարում պալատը: Հռադամիզդը մի կերպ խոսափելով մահից, նորից փախչում է Իբերիա, իր հետ տանելով, ըստ երևույթին, կնոջն ու երեխային:

Վրացական արքունիքում Հռադամիզդը նորից դիմում է բոլոր միջոցներին, որպեսզի տիրանա հոր գահին և նրան հաջողվում է այդ Պահպանվել է «Մոքցեվայ Քարթլիսայ» արքայացանկի լակոնիկ հաղորդումը. «եվ թագավորում էր Ղադամին (պիտի լինի՝ Ռադամին) 20 օր»⁹², ինչպես երևում է, Հռադամիզդը, վրացական արքունիքում հենվելով իր կողմնակիցների վրա, գահազուրկ է արել հորը՝ Փարսման Ա-ին, սակայն վերջինս կարողացել է հաղթել իր ըմբոստ որդուն. 20 օր թագավորելուց հետո վերջինս սպանվում է: Տակիտոսի հաղորդման համաձայն՝ «Փարսմանը սպանելով իր որդի Ռադամիստին, իբրև դավաճանի, որպեսզի դրանով վկայվի նրա հավատարմությունը դեպի մեզ, հայերի վրա ավելի եռանդուն կերպով էր թափում իր հին ատելությունը»⁹³:

Սակայն, ինչպես երևում է, Փարսմանը Ա-ը անմիջապես չի վերականգնվել

⁹⁰ Տակիտոս. *Հայերեն թարգմ.*, էջ 65—67: Tacit., *Annal.*, XII, 51.

⁹¹ Տե՛ս էջ 54:

⁹² Դա մեջոքոճա լաճամի: Դա զոք Ե: Մոքցեճա խորտոլիսա, II, օԳ, «ձցցլո խորտոլի օցիօ-ցրաօլլո լոժիթրաժտրոնի ժցլեքոժ», Գիճն 1 (V—X սկ.), տիժլոնի, 1963, էջ 83.

⁹³ Տակիտոս, նույն տեղում, էջ 77:

իր գահի վրա: Անհայտ պատճառներով կարճ ժամանակ թագավոր է հռչակվել Հռադամիզդի մեկ տարեկան որդի Փարսման Բ-ը, բայց փաստական կառավարիչն է եղել Փարսման Ա-ի կինը և Հռադամիզդի մայրը՝ Դադանա թագուհին: Ինչևիցե, 55 թվականի մոտերքը Փարսման Ա-ը նորից Իբերիայի գահի վրա է և ժառանգում է հռոմեացիներին: Նա մեխսերին ուղարկում է ներխուժելու Հայաստան, որտեղ 54 թվականին նորից իր զորքով եկել էր Տրդատը: Մեխսերը այն քարթվելական ցեղն էր, որը 37 թվականի պայմանագրով Իբերիավիրքին անցած Գոդերձական երկրի հիմնական ազգաբնակչությունն էր: Ինչպես վկայում է Տակիտոսը. «Հռադամիզդին սպանելուց հետո առաջին անգամ մեր կողմը գրավված մոսխերը հարձակվեցին Հայաստանի հեռավոր վայրերի վրա»: Ապա ավելացնում է, որ «Այս ցեղն ուրիշներից ավելի հավատարիմ է հռոմեացիներին»⁹⁴:

94 Նույն տեղում: Tacit., Annal., XIII, 37: